

”מה זרעו בחיים אף הוא בחיים”

תופעות ספרותיות בקובץ אגדה תלמודי (תענית דפים ה-ו)

מבוא

במאמר זה ברצוני לעיין בקובץ אגדה תלמודי מן הבבלי, מסכת תענית ה ע”א - ו ע”א. מטרתי היא להצביע על תופעות עריכה ספרותיות המצויות בו ולהציע להן פרשנות. תופעות עריכה ספרותיות בסוגות שונות של הטקסט החז”לי הוצגו ופותרו בהרחבה זה מכבר על ידי חוקרים שונים,¹ אולם ישנה הפתעה מיוחדת לדעתי בגילוי קיומן של תופעות אלה גם בסוגיה זו. הסוגיה היא למעשה קובץ של יחידות שבבסיסן דרשות אגדה, שהמסגרת הפורמלית המשותפת להן היא זהות מוסר הדרשה, בעל הדרשה ונמענה: רבי יצחק מוסר דברים בשם רבו ר’ יוחנן כמענה לשאלותיו של רב נחמן. תופעת נוכחותם של קבצים תלמודיים שהמסגרת המאגדת אותם “היא בעיקר שם החכם בעל המימרות או גם שם החכם המוסר בשמו” צוינה כבר על ידי חוקר התלמוד א’ ווייס,² אך במאמר זה ברצוני להראות כי לפחות ביחס לקובץ הנדון אין מדובר באוסף מקרי של דרשות שנקבצו יחדיו רק על סמך שם האמוראים הנוטלים בהן חלק, אלא בקובץ שניכרים בו סימני עריכה רבים ומשמעותיים. ארצה להראות כי קיים קשר מילולי או תוכני בין רוב יחידות הסוגיה, שישנו רעיון דומיננטי המפותח בקובץ בדרכים מגוונות, ושכך הקובץ לכלל המסכת קיימת זיקה מבוססת יותר מכפי שנראה במבט ראשון. בחלקים הראשונים של המאמר אעמוד על סימני עריכה אלו, ובחלקים האחרונים אדון במוטיב שלדעתי הוא הבולט ביותר בסוגיה – מוטיב הזרע.

* הורתו של מאמר זה בלימוד בבית המדרש ‘חברותא’, באוניברסיטה העברית בהר הצופים, ירושלים, בשנת תשס”ח. תודה לר’ דודי גושן, מורה גדול וחבר קרוב, שעמו החלפתי רשמים ראשונים בסוגיה. כמו כן שלוחה תודתי לר’ ברוך קהת ולר’ אורי ליפשיץ שקראו את טיוטת המאמר והעירו הערות חשובות ומועילות.

1. מן הבולטים בימינו שפיתחו את הגישה הספרותית לכלל שיטה סדורה וכוללת, הם חוקר המדרש והאגדה פרופ’ יונה פרנקל (ראה בספריו השונים: עיונים בעולמו הרוחני של סיפור האגדה, תל אביב 1981; דרכי האגדה והמדרש, תל אביב 1996; סיפור האגדה – אחדות של תוכן וצורה, תל אביב 2001, ועוד), ובתחום המשנה: ד”ר אברהם וולפיש (ראה בעיקר מחקרו, שיטת העריכה הספרותית במשנה על פי מסכת ראש השנה, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס”א).

2. א’ ווייס, על היצירה הספרותית של האמוראים, ניו יורק תשכ”ב, עמ’ 231.

א. הסוגיה

יחידה א³

1. אמר ליה רב נחמן לרבי יצחק: יורה בניסן? יורה במרחשון הוא!
2. (דתנן) [דתניא]: יורה במרחשון ומלקוש בניסן!
3. אמר ליה – הכי אמר רבי יוחנן: בימי יואל בן פתואל נתקיים מקרא זה, דכתיב ביה: 'יתר הגזם אכל הארבה' וגו' (יואל א', ד).
4. אותה שנה יצא אדר ולא ירדו גשמים,
5. ירדה להם רביעה ראשונה באחד בניסן.
6. אמר להם נביא לישראל: צאו וזרעו.
7. אמרו לו: מי שיש לו קב חטים או קבים שעורין – יאכלנו ויחיה או יזרענו וימות?
8. אמר להם: אף על פי כן, צאו וזרעו.
9. נעשה להם נס ונתגלה להם מה שבכתלין ומה שבחורי נמלים.
10. יצאו וזרעו שני ושלישי ורביעי,
11. וירדה להם רביעה שניה בחמשה בניסן,
12. הקריבו עומר בששה עשר בניסן,
13. נמצאת תבואה הגדילה בששה חדשים גדילה באחד עשר יום,
14. נמצא עומר הקרב מתבואה של ששה חדשים קרב מתבואה של אחד עשר יום.
15. ועל אותו הדור הוא אומר: 'הזרעים בדמעה ברנה יקצרו הלוך ילך ובכה נשא משך הזרע' וגו' (תהילים קכ"ו, ה-ו).
16. מאי 'הלוך ילך ובכה נשא משך' וגו'?
17. אמר רבי יהודה: שור כשהוא חורש – הולך ובוכה, ובחזירתו אוכל חזיו מן התלם.
18. וזהו 'בא יבא ברנה'.
19. מאי נשא אלמתי?
20. אמר רב חסדא ואמרי לה במתניתא תנא: קנה – זרת, שיכולת – זרתים.

יחידה ב

21. אמר⁵ ליה רב נחמן לרבי יצחק: מאי דכתיב 'כי קרא ה' לרָעַב וגם בא אל הארץ שבע שנים' (מל"ב ח', א) – בהנך שבע שנים מאי אכול?
22. אמר ליה – הכי אמר רבי יוחנן: שנה ראשונה – אכלו מה שבבתים,
3. הנוסח על פי הדפוס. במקומות שבירור הנוסח היה משמעותי לענייני השווייטי לעדי הנוסח. התיקונים בסוגריים מרובעים הם על פי מסורת הש"ס. ההדגשות בסוגיה הן כמובן שלי ומטרתן להקל על קריאת ניתוח הסוגיה בפרקים הבאים.
4. בחלק מכתבי היד נוסף המשך הפסוק: "נושא משך הזרע".
5. כך גם בעדי הנוסח השונים, אך בכתב היד התימני: "ואמר".

23. שניה – אכלו מה שבשדות,
24. שלישית – בשר בהמה טהורה,
25. רביעית – בשר בהמה טמאה,
26. חמישית – בשר שקצים ורמשים,
27. ששית – בשר בניהם ובנותיהם,
28. שביעית – בשר זרועותיהם, לקיים מה שנאמר 'איש בשר זרעו יאכלו' (ישעיהו ט', יט).

יחידה ג

29. ואמר ליה רב נחמן לרבי יצחק: מאי דכתיב 'בקרבך קדוש ולא אבוא בעיר' (הושע י"א, ט) – משום דבקרבך קדוש לא אבוא בעיר?
30. אמר ליה, הכי אמר רבי יוחנן: אמר הקדוש ברוך הוא: לא אבוא בירושלים של מעלה עד שאבוא לירושלים של מטה.
31. ומי איכא ירושלים למעלה? – אין, דכתיב 'ירושלים הבנויה כעיר שחברה לה יחדו' (תהילים קכ"ב, ג).

יחידה ד

32. ואמר ליה רב נחמן לרבי יצחק: מאי דכתיב 'ובאחת יבצערו ויכסלו מוסר הבלים עץ הוא' (ירמיהו י', ח)?
33. אמר ליה – הכי אמר רבי יוחנן: אחת היא שמבערת רשעים בגיהנם.
34. מאי היא?
35. עבודה זרה.
36. כתיב הכא: 'מוסר הבלים עץ הוא', וכתיב התם: 'הבל המה מעשה תעתעים' (שם, טו).

יחידה ה

37. ואמר ליה רב נחמן לרבי יצחק: מאי דכתיב 'כי שתים רעות עשה עמי' (שם ב', יג) – תרתין הוא דהווי? ! עשרין וארבע שביקא להו?
38. אמר ליה, הכי אמר רבי יוחנן: אחת שהיא שקולה⁶ כשתים, ומאי ניהו – עבודה זרה, דכתיב 'כי שתים רעות עשה עמי אתי עזבו מקור מים חיים לחצב להם בארות באר'ת נשברים' (שם), וכתיב בהו 'כי עברו איי כתיים וראו וקדר שלחו והתבוננו מאד וגו' ההימיר גוי אלהים והמה לא אלהים ועמי המיר כבודו בלוא יועיל' (שם, י-יא).

6. כך בכתב יד אוקספורד 366, בלונדון 400 ובווטיקן 134. אך במינכן 140 ובתימני: "אחת שהיא שווה לשתים".

39. תנא: כתיים⁷ עובדים לאש, וקדריים עובדין למים. ואף על פי שיודעים שהמים מכבין את האש – לא המירו אלהיהם, ועמי המיר כבודו בלוא יועיל.

יחידה ו

40. ואמר ליה רב נחמן לרבי יצחק: מאי דכתיב 'ויהי כאשר זקן שמואל' (שמ"א ח', א) – ומי סיב שמואל כולי האי? והא בר חמישים ושתים הוה, דאמר מר: מת בחמישים ושתים שנה – זהו מיתתו של שמואל הרמתי!
41. אמר ליה – הכי אמר רבי יוחנן: זקנה קפצה עליו, דכתיב 'נחמתי כי המלכתי את שאול' (שמ"א ט"ו, יא).
42. אמר לפניו: רבונו של עולם, שקלתני כמשה ואהרון, דכתיב 'משה ואהרן בכהניו ושמואל בקראי שמו' (תהילים צ"ט, ו) – מה משה ואהרון לא בטלו מעשה ידיהם בחייהם, אף אני לא יתבטל מעשה ידי בחיי!
43. אמר הקדוש ברוך הוא: היכי אעביד?
44. לימות שאול – לא קא שביק שמואל, לימות שמואל – אדזוטר מרנני אבתריה, לא לימות שאול ולא לימות שמואל – כבר הגיעה מלכות דוד, ואין מלכות נוגעת בחברתה אפילו כמלא נימא.
45. אמר הקדוש ברוך הוא: אקפיץ עליו זקנה, היינו דכתיב 'ושאול יושב בגבעה תחת האשל ברמה' (שמ"א כ"ב, ו) – וכי מה ענין גבעה אצל רמה? אלא לומר לך: מי גרם לשאול שישב בגבעה שתי שנים ומחצה – תפלתו של שמואל הרמתי.
46. ומי מידחי גברא מקמי גברא?
47. אין, דאמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי (יוחנן) [יונתן]: מאי דכתיב 'על כן חצבתי נביאים הרגתים באמרי פי' (הושע ו', ה) – במעשיהם לא נאמר אלא באמרי פי, אלמא: מידחי גברא מקמי גברא.

יחידה ז

48. רב נחמן ורבי יצחק הוו יתבי בסעודתא.
49. אמר ליה רב נחמן לרבי יצחק: לימא מר מילתא!
50. אמר ליה, הכי אמר רבי יוחנן: אין מסיחין בסעודה, שמא יקדים קנה לושט ויבא לידי סכנה.
51. בתר דסעוד אמר ליה – הכי אמר רבי יוחנן: יעקב אבינו לא מת.
52. אמר ליה: וכי בכדי ספדו ספדניא וחנטו חנטייא וקברו קברייא?
53. אמר ליה: מקרא אני דורש, שנאמר 'ואתה אל תירא עבדי יעקב נאם ה' ואל תחת ישראל כי הנני מושיעך מרחוק ואת זרעך מארץ שְׁכִים' (ירמיהו ל', י) – מקיש הוא לזרעו: מה זרעו בחיים – אף הוא בחיים.

7. כך בכתב היד התימני, אך בדפוס ובעדי נוסח נוספים, כנראה בטעות: "כותיים".

54. אמר רבי יצחק: כל האומר רחב רחב מיד נקרי.
55. אמר ליה רב נחמן: אנא אמינא, ולא איכפת לי!
56. אמר ליה: כי קאמינא – בידעה ובמכירה (ובמזכיר את שמה).
57. כי הוו מיפטרי מהדדי אמר ליה: ליברכן מר!
58. אמר ליה: אמשול לך משל, למה הדבר דומה – לאדם שהיה הולך במדבר והיה רעב ועיף וצמא, ומצא אילן שפירותיו מתוקין וצלו נאה, ואמת המים עוברת תחתיו.
59. אכל מפירותיו, ושתה ממימיו, וישב בצילו. וכשביקש לילך, אמר: אילן אילן, במה אברכך?
60. אם אומר לך שיהו פירותיך מתוקין – הרי פירותיך מתוקין, שיהא צילך נאה – הרי צילך נאה, שתהא אמת המים עוברת תחתך – הרי אמת המים עוברת תחתך.
61. אלא: יהי רצון שכל נטיעות שנוטעין ממך יהיו כמותך.
62. אף אתה, במה אברכך? אם בתורה – הרי תורה, אם בעושר – הרי עושר, אם בכנים – הרי בנים. אלא: יהי רצון שיהיו צאצאי מעיך כמותך.

ב. מבנה ספרותי כללי

שבע יחידות

נתמקד תחילה בסממני עריכה הנוגעים למבנה הכללי של הקובץ. קובץ זה מורכב משבע יחידות, שהמשותף להן הוא שבכל אחת מהן מוסר רבי יצחק אמירה או דרשה משם רבו ר' יוחנן בפני רב נחמן. היחידה השביעית היא חלק בלתי-נפרד מכלל הקובץ במונח זה, אך היא שונה מן היחידות שקדמו לה ברקעה ובאופייה. היא אינה פותחת כקודמותיה בנוסח "ו) אמר ליה רב נחמן לרבי יצחק" אלא בציון הרקע לשיחה: "רב נחמן ורבי יצחק הוו יתבי בסעודתא וכו'". נראה שרקע זה משתלב באופי הדיאלוגי של יחידה זו, שבה מתגלעים ויכוחים – כמו גם ביטויי קרבה ואהבה – בין שני האמוראים, מה שאינו קיים ביחידות הקודמות. ייתכן שרקע זה אף משתלב בעובדה שרבי יצחק אומר ביחידה זו דברים משם עצמו ולא רק מצטט משם רבו כבשש היחידות הראשונות. אלא שעל אף הבדלים אלו נראה בהמשך שליחידה זו זיקה עמוקה ומהותית לשאר יחידות הסוגיה. נראה שאין זה מקרי שהקובץ בנוי משבע יחידות בדיוק. כידוע, במקרא ובספרות חז"ל לגווייה (כמו גם בספרות של תרבויות נוספות) ניתן לזהות שימוש בולט במבנים ספרותיים בעלי שבע יחידות. מעבר לכך, באופן ספציפי לעניינינו הצביע ש"י פרידמן על שכיחות של קבצים אמוראיים המורכבים משבע מימרות בתלמוד הבבלי.⁸ האפשרות

8. ראה: ש"י פרידמן, 'מבנה ספרותי בסוגיות הבבלי', דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות ג, תשל"ז, עמ' 396-401; הנ"ל, 'פרק האשה רבה בבבלי בצירוף מבוא כללי על דרך חקר הסוגיא', בתוך: ח"ז דימיטובסקי (עורך), מחקרים ומקורות: מאסף למדעי היהדות, ניו יורק תשל"ח, עמ' 311. תודה לד"ר מנחם כץ שהפנה אותי למקורות אלו. יש לציין שפרידמן אינו מזכיר את סוגייתנו ברשימותיו.

שלא מדובר במספר מקרי עשויה אולי לקבל חיזוק נוסף מכך שיחידה בעלת דפוס מקביל המופיעה בבבלי סנהדרין צו ע"ב לא שולבה בקובץ זה.

חתימה מעין פתיחה

לסוגיה מאפיין מבני-ספרותי בולט נוסף, והוא חתימה מעין פתיחה.⁹ ראשית, הסוגיה פותחת בסיפור נס של תבואה המצילה מפני הרעב, וחותמת בסיטואציה דומה: אדם שהיה מהלך במדבר רעב, עייף וצמא, ומצא אילן שסיפק לו את כל צרכיו. אולם הקשר הבולט יותר בין היחידות הוא נושא הזרע. כשם שביחידה הראשונה בולט במיוחד מוטיב זה (כפי שאראה בהרחבה להלן), כך גם ביחידה השביעית. למעט המימרה הראשונה שביחידה השביעית, כל שלש המימרות האחרות מדברות על זרע באופן מפורש, אלא שעתה אין מדובר בזרע התבואה כביחידה הראשונה, אלא בזרע האדם.

אמירתו התמוהה של רבי יוחנן ביחידה השביעית – "יעקב אבינו לא מת", מוסברת על ידי רבי יצחק באמצעות מושג הזרע: "מה זרעו בחיים אף הוא בחיים". מילים אלו חוזרות מילולית על האמור ביחידה הראשונה: "יאכלנו ויחיה או יזרענו וימות" ובכך נוצר בסוגיה מבנה מעגלי של חתימה מעין הפתיחה.¹⁰ בקטע האחרון של היחידה השביעית, הקטע החותם את הסוגיה, אנו מגיעים למשל האילן. כאן חוזר הזרע במובנו הבוטני – נטיעות – אך כמשל לזרע האנושי, לצאצאיו של האדם. ברכתו של רבי יצחק לרב נחמן, "יהי רצון שיהיו צאצאי מעיך כמותך", נקשרת לא רק עם היחידה הפותחת אלא גם עם תחילת הסעודה, שבה עלה הרעיון כי יעקב אבינו לא מת משום ש"זרעו בחיים".

להתבוננות נוספת ומעמיקה במוטיב הזרע ובמשמעותו אשוב בהמשך.

ג. קשרים בין יחידות הסוגיה

לצד העריכה המבנית הכללית של הקובץ, ניתן לאתר בו גם סממני עריכה פנימיים – קשרים מילוליים, לשוניים-צורניים או תוכניים. אציג ראשונה קשרים אלה ביחידות שבמרכז הקובץ: ג-ו. הקשרים בין יחידות אלו עיקרם לשוני-צורני ותפקידם העיקרי לדעתי הוא ליצור מעבר חלק, שרשור, בין יחידה ליחידה. לאחר מכן אדון ביחידות המהוות את מסגרת הקובץ (א, ב - ו, ז).

9. תופעה זו מוכרת בסוגות שונות של הטקסט החז"לי. לגבי הופעתה בסיפורי חכמים, ראה: י' פרנקל, דרכי האגדה (לעיל, הערה 1), עמ' 260-261. פרנקל מכנה תופעה זו בשם סיגור ספרותי. לגבי תופעה זו במשנה, ראה: א' וולפיש, 'שיקולים ספרותיים בעריכת המשנה ומשמעויותיהם', נטועים א, תשנ"ד, עמ' 33-60; הנ"ל (לעיל, הערה 1), עמ' 343-351.

10. בחלק מכתבי היד (לונדון, וטיקן) נדחית מימרה זו לסוף פגישת האמוראים, ובחלק מהם (אוקספורד, מינכן, תימני) היא מופיעה בדומה לנוסח הדפוס.

יחידות ג¹¹-ו

א. יחידה ג נקשרת ליחידה ד באמצעות הקשר הצלילי עיר-בעירה. ביחידה ג: “בקרובך קדוש ולא אבוא בעיר” (שורה 29), וכן “ירושלים הבנויה כעיר שחברה לה יחדיו” (שורה 31), וביחידה ד: “ובאחת יבערו ויכסלו” (שורה 32).

ב. יחידה ד קשורה ליחידה ה באופן הדוק ביותר. מעבר לנושאן המשותף – עבודה זרה, בשתי הדרשות מתפרשת המילה “אחת” המופיעה בשני פסוקים שונים, כעבודה זרה – ואף בלשון כמעט זהה (“ומאי היא? עבודה זרה” [שורות 34-35]; “ומאי ניהו? עבודה זרה” [שורה 38]). מבחינה זו ניתן לראות ביחידה ה מעין המשך או פיתוח של יחידה ד, המרחיבה את העבודה הזרה מ“אחת”, ל“אחת שהיא שתיים”. בנוסף, אלמנט האש משמש תפקיד חשוב בשתי היחידות. בראשונה מדובר על אש הגיהנום המבערת את הרשעים, ובשנייה על אש שהיא עצמה עבודה זרה, האש הנעבדת על ידי הכתים.

ג. יחידה ה נקשרת ליחידה ו באופן הבא: בשתייהן אנו מוצאים מבנה דומה של אחד השקול כשניים.¹² ביחידה ה אנו מוצאים את העבודה הזרה כ“אחת שהיא שקולה כשתיים” (שורה 38), וביחידה ו את שמואל האומר לקב“ה “שקלתני כמשה ואהרון” (שורה 42). מבנה זה – “אחד שהוא שניים”, קיים גם ביחידה ג: ירושלים, העיר שחברה לה יחדיו היא למעשה עיר אחת המפוצלת לשתיים: ירושלים של מעלה וירושלים של מטה.¹³

הקשרים הלשוניים והצורניים הקיימים בין יחידות אלה יוצרים מעבר חלק בין יחידה ליחידה – שרשור. טכניקה לשונית-ספרותית זו מוסיפה לגיבושו ואחדותו של הקובץ, אך בכך לא מתמצות סגולותיו הספרותיות.

רעיון הזרע שהוצג לעיל כמקשר בין ראשית הקובץ לחתימתו מקבל לדעתי ביטוי משמעותי ועמוק יותר תוך התבוננות נוספת ביחידות המשמשות כמסגרת שלו – א, ב – ו, ז.

יחידות א, ב

שתי דרשותיו של רבי יוחנן המובאות ביחידות הללו מרחיבות שני סיפורים מקראיים על רעב שהיה בארץ, אחד המסופר ביואל ואחד במלכים. ביואל מסופר על ארבה שאכל את התבואה, לאחר מכן על תפילה וזעקה, ולבסוף על תשועה. במלכים מסופר על תקופה ארוכה של שבע שנות רעב בימי אלישע הנביא, שבמסגרתה מתרחש אירוע של אכילת בשר הבנים.

11. לא מצאתי קשר לשוני או ענייני בין יחידה ב ליחידה ג.

12. ראה לעיל, הערה 6.

13. ייתכן שיש להוסיף לכאן גם את השימוש בשורש חצ”ב המופיע בשתי היחידות. ביחידה ה – “לחצוב להם בארות נשברים” (שורה 38), וביחידה ו – “על כן חצבתי בנביאים” (שורה 47).

”מה זרעו בחיים אף הוא בחיים”

האדמה ומצמיח את התבואה נקרא כאן בלשון רביעה, המבוססת על דימוי הגשם כמזריע (רובע) את הקרקע.¹⁶ בהמשך לכך ראויה לציון גם תופעת האליטרציה שקיימת כאן בהופעת האותיות זר בסוף היחידה – ”זרת, זרתיים” (שורה 20) – שמתקשרת באופן צלילי למילה זרע ומדגישה את נוכחותה.

לאור נוכחותו של הזרע ביחידה הראשונה בולט מאוד היעדרו של זה מן היחידה השנייה. אכן, היחידה השנייה נחתמת במילה ששורשה זר”ע – ”שביעית בשר זרועותיהם לקיים מה שנאמר ’איש בשר זרעו יאכלו’”. כאן אמנם לא מדובר בזרע אלא בזרוע, אבל מילה זו מקשרת אותנו מילולית לזרע של תחילת הסוגיה.¹⁷ נראה שהצבת הדרשות זו לצד זו ועיצובן באופן מנוגד מעלה רעיון שניתן לנסחו כך: מי שלא זרע, אכל לבסוף את זרעו וזרועו.¹⁸ לאנשים שזרעו התחולל הנס והתבואה צמחה, אך לאלו שלא זרעו ואכלו את מה שבבתיים ומה שבשדות, הכיליון רק החמיר והלך עד כדי כילוי עצמי – אכילת בשר זרועם.¹⁹

יחידות ו, ז

באופן דומה למשתקף ביחידות א-ב, ברצוני להציע שהמוטיב המקשר את יחידות ו-ז קשור גם הוא לרעיון הזרע, או באופן רחב יותר לרעיון המשכיות הדורות, ושאף כאן, כמו ביחידות א-ב, הוא קיים על דרך ההיפוך. בשתי היחידות נזכרים סיפורי מוות של שני אישים מקראיים, שמואל ויעקב. סיפורי מוות אלה כפי שהם מופיעים במקורם מתוארים כאירועים טבעיים, אך רבי יוחנן, בשתי דרשותיו, מייחס להם ממד על טבעי: שמואל מזדקן קודם זמנו כדי למות צעיר, למען לא יתבטלו מעשי ידיו בחייו, ואילו יעקב מוסיף לחיות גם אחרי מותו. ברכת החיים הניתנת ליעקב, כפי שהיא מתפרשת על ידי רבי יצחק, יסודה ברעיון של ”מה זרעו בחיים אף הוא בחיים”. כתמונת תשליל, מותו

16. דימוי פעולת הגשם לזריעה מוכר מתרבויות שונות, ובכללן מן המקרא וספרות חז”ל. כך למשל בבבלי תענית (ו ע”ב): ”אמר ר’ אבהו: מאי לשון רביעה? דבר שרובע את הקרקע. כדרב יהודה, דאמר רב יהודה: מיטרא בעלה דארעא הוא, שנאמר ’כי כאשר ירד הגשם והשלג מן השמים ושמה לא ישוב כי אם הרוה את הארץ והולידה והצמיחה’ (ישעיהו נ”ה, י).”

17. על אמות המידה לקביעת מילה כמילה מנחה, ראה: ש’ בר-אפרת, העיצוב האמנותי של הסיפור במקרא, [חמ”ד] תש”ם; א’ וולפיש (לעיל, הערה 1), עמ’ 19-20.

18. בכתב יד אוקספורד 366 מסתיימת יחידה ב בדרשה שבה שוב מופיע הזרע: ”איש בשר זרעו יאכלו” – אל תקרי זרועו אלא זרעו”. דרשה זו מופיעה בבבלי שבת לג ע”א. מכיוון שכתב יד אוקספורד הוא עד הנוסח היחיד שמזכיר דרשה זו בסוגייתנו, היא נראית כהשגרה של סופר כתב יד זה שהושפע מהסוגיה בשבת. מכל מקום, דרשה זו הבנויה על המשחק בין הקרי והכתיב זרועו-זרעו מוכיחה כשלעצמה את הקשר הצלילי והאסוציאטיבי בין הזרוע לזרע.

19. הזרוע הוא אבר גוף המשמש במקומות רבים במוכח מושאל לכוח ואון, ראה למשל: דברים ל”ג, כ; תהילים פ”ט, יד; איוב מ’, ט, ועוד. לאור זאת ייתכן שיש להבין את אכילת הזרוע גם כסמל לכיליון ולחוסר אונים.

המוקדם של שמואל המתואר ביחידה ו הוא פועל יוצא של תחנוניו שלא לראות את ביטול מעשי ידיו בחייו, את שלילת המלכות של תלמידו-ממשיכו שאול.

כך מתקבלת הקבלה כיאסטית בין תחילת הקובץ לחיתומו. ההיפוך בין היחידות האחרונות של הסוגיה – קיצור חיי שמואל לעומת אריכות חיי יעקב, מקביל להיפוך בין יחידות א רב – הזורעים והאוכלים את זרועם. ברכת החיים המתוארת ביחידה א מקבילה לברכת החיים המופיעה ביחידה ז, ואילו קללת המוות המתוארת ביחידה ב מקבילה לקללת המוות המתוארת ביחידה ו. אין מדובר כאן רק בהקבלה כללית של ברכה וקללה, אלא דרך הקבלות אלו מתקבל רעיון עמוק יותר שבשלב זה נציג רק את קווי הכלליים: הברכה ביחידה א ו-ז כרוכה בפעולה של זריעה והמשכיות, ואילו הקללה קשורה בהיעדר של פעולה מעין זו. בנוסף, הן הקללה הן הברכה מועצמות או מתגלות דרך ממד הזמן (בעניין זה ביחס לשתי היחידות הראשונות עסקתי בהרחבה לעיל).

הזורעים מן היחידה הראשונה התברכו ותבואתם צמחה תוך זמן קצר ביותר. במעין הקבלה הפוכה, ביחידה השביעית מסופר על יעקב אבינו שבאמצעות זרעו הוא זוכה שחייו מתארכים לדורות.

ביחידה ב מסופר על העם שלא זרע וסבלו הלך והחמיר במשך שבע שנים ארוכות עד כדי מצב לא טבעי ומעוות של אכילת בשר הבנים ובשר עצמם. במקביל, ביחידה ו מסופר על שמואל שפרותיו לא צלחו והוא לא זכה לממשיך ראוי שינהיג אחריו. מאחר שלא רצה לראות בביטול מעשי ידיו בחייו, הקפיץ עליו הקב"ה זקנה באורח לא טבעי והוא מת בקיצור ימים.
ובאופן גרפי:

<p>יחידה א – ברכה. העם זוכה שתבואתו תגדל בזמן קצר משום שהאמין וזרע.</p> <p>יחידה ב – קללה. סבל העם האוכל ולא זרע אורך שבע שנים עד כדי מצב לא טבעי של אכילת הבנים ובשר הזרוע.</p> <p>יחידה ו – קללה. שמואל לא הניח אחריו ממשיך שינהיג את העם, קופצת עליו זקנה והוא מת קודם זמנו.</p> <p>יחידה ז – ברכה. "יעקב אבינו לא מת" משום שזרעו בחיים.</p>	}
---	---

עד כה הצבענו על שתי טכניקות ספרותיות המשמשות בקובץ – שרשור וכיאסטיקה. נראה כי השרשור, שקיים באופן בולט ביחידות שבמרכז הסוגיה (ג-1), מגבש את החומר המילולי-צורני של הקובץ, ובקריאה ליניארית שלו הוא מאפשר לעבור באופן חלק מיחידה ליחידה. לצד זאת נדמה שעיקר חידושו הרעיוני, התוכני, של הקובץ מתגלה דווקא במבנה הכיאסטי הנתון בין קצוותיו (א-ב, ו-ז), שבו מובע רעיון הזרע. כאן מדובר כבר בגיבוש ובפיתוח של רעיון ולא רק בגיבוש של חומר מילולי, ואכן ההקבלות וההנגדות במבנה הכיאסטי הנם בעיקרם על בסיס תוכני ולא דווקא מילולי.
קישור מהותי בין קצוות הסוגיה לבין מרכזה ניתן לראות במוטיב בולט ומשמעותי נוסף המצוי בה – מוטיב המים. המים מתפקדים בסוגיה בשני רובדי משמעות: פרקטי

”מה זרעו בחיים אף הוא בחיים”

וסמלי. ביחידה א מי הגשמים אחראים לצמיחת התבואה. ביחידה ז, במשל האילן, הם מרוויים את צימאוננו של ההלך, ובמקביל משמשים גם כאלגוריה לטובו של המארח רב נחמן. במרכז הסוגיה, ביחידה ה, יש למים תפקיד סמלי נשגב במיוחד: מציאת מים בכריית הבאר מסמלת את הזיקה לאל חי ולא אכזב, לקב”ה.

באמצעות השימוש הבולט במוטיב זה הופכת הסוגיה לחלק אורגני של כלל הפרק הראשון של מסכת תענית, שעניינו המרכזי הוא התפילה והכמיהה לבוא המטר. בהקשר זה יש להוסיף שאף המטר, כמו המים בסוגייתנו, מתפקד בפרק בשני רובדי משמעות הכרוכים זה בזה: הוא מספק צורך פרקטי, ובמקביל בירידתו או באי־ירידתו הוא מייצג את מערכת היחסים שבין השמים והארץ – בין הקב”ה והעולם והאדם.²⁰

ד. מוטיב הזרע ומשמעותו – עיון מורחב ביחידה השביעית של הסוגיה

כאמור, לדעתי עיקר חידושה הרעיוני של הסוגיה הוא ברעיון הזרע. קוויו הכלליים של רעיון זה הוצגו כבר לעיל. ראינו כיצד דרך המבנה הכיאסטי עולה הרעיון שלפיו המשכיות מזוהה כמצב מבורך ואילו היעדר המשכיות מזוהה כמצב מקולל. עתה ברצוני להתבונן ברעיון זה לעומקו ולברר מה טיבה של ברכה (או קללה) זו.

כאמור, מושג הזרע עובר בקובץ טרנספורמציה מן ההקשר של הזריעה הבוטנית (יחידות א-ב) אל הולדת צאצאים – זרע אנושי (יחידה ז); אולם דומה שעל אף הבדלי ההקשר, עולה משני קצוות הקובץ רעיון דומה: הזרע מאריך ומעצים את חיי זורעו. כך, ביחידה הראשונה זרעי התבואה גדלו וצמחו והעניקו לזורעים חיים במישור הפיזי. ביחידה השביעית ההקשר אחר – הזרע הוא זרע אנושי, צאצאיו של האדם – והרעיון מקבל צורה אחרת. כאן, כפי שאנסה להראות, אין מדובר בחיים במובן הפיזי הנמשכים לאבות על ידי צאצאיהם, אלא בחיים במובן של המשכיות רוחנית, זיכרון והנצחה. בנושאם את שמם ובהליכה לאורם מנציחים הצאצאים את חיי אבותיהם. בפסקות הבאות אני מבקש להתבונן לעומק בחלקים מתוך היחידה השביעית ולהציג את גווניו של רעיון זה כפי שהם באים בה לידי ביטוי. בקטע השני של היחידה השביעית נאמר כך:

בתר דסעוד אמר ליה – הכי אמר רבי יוחנן: יעקב אבינו לא מת.

אמר ליה: וכי בכדי ספדו ספדניא וחנטו חנטייא וקברו קברייא?

אמר ליה: מקרא אני דורש, שנאמר 'ואתה אל תירא עבדי יעקב נאָם ה' ואל תחת ישראל כי הנני מושיעך מרחוק ואת זרעך מארץ שְׂכִים' (ירמיהו ל', י) – מקיש הוא לזרעו: מה זרעו בחיים – אף הוא בחיים.

20. הצגה מאלפת של רעיון זה בקריאה ספרותית של משניות הפרק הראשון בתענית מצויה אצל וולפיש (לעיל, הערה 1), עמ' 11-14. ראה עוד: הרב שג”ר, 'גשם', בתוך: ז' מאור (עורך), נהלך ברג”ש, אפרתה תשס”ח, עמ' 215-216.

כפי שמציינים בעלי התוספות במקום,²¹ ייתכן שקביעתו של רבי יוחנן, ש"יעקב אבינו לא מת", מושתתת על כך שבשונה משאר האבות לא נאמרה לשון מיתה אצל יעקב אבינו. מכל מקום, האם התכוון רבי יוחנן ש"יעקב אבינו לא מת" ממש כפשוטו? האם התכוון לרעיון אחר ותלה אותו במקרא כבמעין אסמכתא? קשה לדעת. בכל אופן, התקפתו של רב נחמן, שהתקשה לקבל את אמירתו של רבי יוחנן כפשוטה,²² סוללת את הדרך לדברי רבי יצחק הדורש את המקרא בירמיהו. אך מה מובנה של דרשה זו? האם התכוון רבי יצחק להוכיח שיעקב אבינו אכן לא מת כפשוטו, וגם אם "ספרו ספדיא", היה זה, כנראה, רק למראית עין?

נראה כי רבי יצחק אינו מייחס ליעקב אבינו חיים פיזיים כפשוטם אלא חיים כנוכחות ורוחנית המתקיימת באמצעות נשיאת השם והזיכרון על ידי הצאצאים. ההיקש "מה זרעו בחיים אף הוא בחיים: מבוסס כנראה על ראשית הפסוק בירמיהו שעליו אמרה הדרשה: "אל תירא עבדי יעקב... ואל תחת ישראל...". יעקב האיש מכונה גם ישראל, ובמקביל, ישראל הוא גם השם של זרעו – 'עם ישראל'. עם ישראל בעצם שמו נושא את זכרו האישי של האב הקדמון ובכך הוא מנציח את זכרו ופעלו, ודומה שלמובן זה התכוון הדרשן כשאמר שיעקב אבינו עודו חי.²³ דבר זה ייחודי כמובן דווקא ליעקב-ישראל שבניו קרויים על שמו, ולא לשאר האבות.

לשון אחר, חיי הנמשכים של יעקב אבינו הם בבחינת 'דרש' – "מקרא אני דורש" – ואינם 'פשוט'. אין מדובר בחיים גופניים כפשוטם כפי שהבין רב נחמן, אלא בנוכחות של חיים מסוג אחר, הבאה לידי ביטוי דרך השם והזיכרון. במובן זה, היחס בין הזרע לזרע נושא אופי דיאלקטי; זרעו של יעקב חי בהווה בלבוש חדש, לעתים אף שונה בתכלית מן המקור, ואף על פי כן, על ידי הלבוש הזה נוכח יעקב אבינו עצמו, משום שלבוש זה מתייחס למקורו וממשיך אותו.²⁴

במשל האילן החותם את היחידה השביעית מופיע רעיון דומה, אולם בדגש מעט אחר:

כי הוּוּ מיפטרי מהדדי אמר ליה: ליברכן מר!

21. ה'ע"ב ד"ה יעקב.

22. היו שקישרו את התקפתו של רב נחמן לנטייתו המשפטית, ובאופן רחב יותר אף להבדל שבין אמוראי ארץ ישראל לאמוראי בבל ביחסם לדברי אגדה. ראה: 'היינמן, דרכי האגדה, ירושלים תש"י, עמ' 192-193; הנ"ל, אגדות ותולדותיהן, ירושלים תשמ"ד, עמ' 163-165.

23. מילות השיר "עוד אבינו חי, עם ישראל חי", הם פרפרזה קולעת לרעיון זה.

24. מעניין שגם הכלי הרטורי שבעזרתו נמסר לנו רעיון זה – הדרשה – מקיים בתוכו יחס דיאלקטי דומה. פעולת הדרשה עצמה מהווה ביטוי אישי ומקורי מחד, אך גם מחפשת ואף תובעת (= דורשת) את הכתוב מאידך. הדרשה מפיחה חיים באותיות הטקסט, וזאת דווקא על ידי לבושים חדשים המאפשרים להם 'לחיות' בהווה. הדרשה היא אמנם המשך של המקור, כמתיימרת לפרשו, אך היא גם נושאת חופש ויצירתיות עד כדי הפיכת המקור על פניו.

”מה זרעו בחיים אף הוא בחיים”

אמר ליה: אמשול לך משל, למה הדבר דומה – לאדם שהיה הולך במדבר והיה רעב ועיף וצמא, ומצא אילן שפירותיו מתוקין וצלו נאה, ואמת המים עוברת תחתיו.

אכל מפירותיו, ושתה ממימיו, וישב בצילו. וכשביקש לילך, אמר: אילן אילן, במה אברכך?

אם אומר לך שיהו פירותיך מתוקין – הרי פירותיך מתוקין, שיהא צילך נאה – הרי צילך נאה, שתהא אמת המים עוברת תחתך – הרי אמת המים עוברת תחתך. אלא: יהי רצון שכל נטיעות שנוטעין ממך יהיו כמותך. אף אתה, במה אברכך? אם בתורה – הרי תורה, אם בעושר – הרי עושר, אם בכנים – הרי בנינים. אלא: יהי רצון שיהיו צאצאי מעיך כמותך.

הברכה שמעניק רבי יצחק לחברו רב נחמן טרם פרדתם היא שצאצאיו יישאו את תכונותיו התרומיות, ש'יהיו כמותו'.²⁵ הברכה איננה על עצם נשיאת השם, אלא בכך שהבנים נושאים את תכונות האב ועושים כמעשיו ("שיהיו צאצאי מעיך כמותך"). מהי מהות הברכה שבהמשכיות זו? יש להעיר שכבר בתהילים מוצגת ברכה דומה השמורה לירא ה' ההולך בדרכיו:

שיר המעלות אשרי כל ירא ה' ההלך בדרכיו. יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך. אשתך כגפן פריה בירכתי ביתך בניך כשתלי זיתים סביב לשלחנך. הנה כי כן יברך גבר ירא ה'. יברכך ה' מציון וראה בטוב ירושלם כל ימי חיך. וראה בנינים לבניך שלום על ישראל (תהילים קכ"ח, א-ו).

ברכת הפריין ("אשתך כגפן פריה"), הלכידות המשפחתית ("סביב לשלחנך") ורוויית הנחת מן הבנים ובני הבנים ("וראה בנינים לבניך"), ובמילים אחרות, חוויית המלאות והנחת של חיים בחיק משפחה ענפה ומלוכדת – היא מנת חלקו של ירא ה'. עם זאת, נראה שברכה זו שבתהילים אינה ממצה את האמור במשל האילן, שם כאמור מושם דגש מיוחד על כך שהבנים ימשיכו לשאת את תכונות האבות ומעשיהם, ולא דווקא על עצם ההרמוניה המשפחתית. הברכה שבהמשכיות זו קשורה לדעתי לממד של הנצחה הכרוך בה. זכר מעשיו פעולותיו ומנהגיו של האב מונצחים באמצעות התממשותם על ידי הצאצאים, כאשר בניו הולכים בדרכו. מדובר במוטיבציה נפשית עמוקה של האדם להשאיר אחריו זכר ממשי שאינו בר-חלוף.

25. בניגוד למיוחס לרש"י שפירש שרב נחמן הוא אשר נפרד מרבי יצחק (ומשתמע שרב נחמן הוא המברך), אני מבקש ללכת בדרך היעב"ץ: "ואינו נראה [= דברי המיוחס לרש"י], אלא רב נחמן הוה בעל הבית, כי הוא סתם רב נחמן חתניה דראש הגולה הוה דעשיר הוה והוא היה בעל הסעודה ולכן נזכר בראשונה, ורבי יצחק הוא האורח באחרונה. וכן ממה שאמר רב נחמן לרבי יצחק 'לימא מר מלתא' נראה כן. ורבי יצחק בא מארץ ישראל ואמר לו חידושים בשם רבי יוחנן, והוא הלוקח רשות מרבו ומברכו".

ביטוי נגדי למוטיבציה זו נמצא לדעתי באמירה הקצרה של רבי יצחק המשולבת גם היא ביחידה השביעית:

אמר רבי יצחק: כל האומר רחב רחב מיד נקרי.

האומר 'רחב רחב' מעורר גירוי מיני הגורם להוצאת זרע לבטלה – קרי. משתקפת בדברי רבי יצחק רגישות למילה הנאמרת, לדיבור, אך גם רגישות כללית גבוהה במיוחד. אפשר שרגישות זו מעידה על חשש כללי של רבי יצחק מביטוי מופרז – מיני או מילולי – ה'עולה על גדותיו' ומזוהה כמצב של עיוות והשחתה.²⁶ ההולדה והדיבור הם הדרכים שבהן מטביע האדם את חותמו בעולם ומתממש בו, ועל מנת שביטויים אלה יהיו בני ממשות ולא יובילו למצב של כיליון ועיוות, יש לנהוג בהם באיפוק ובחסכנות. חשש זה מסביר אולי את דבקתו של רבי יצחק בחשיבות הזריעה 'המתוקנת', ברת הקיום, אשר מוסיפה חיים ולא אוכדת לריק.

ה. זיקה אל העבר והמשכיות אל העתיד – ביטויים נוספים בקובץ

מול פעולת הזריעה המבטיחה את העתיד קיימת פעולה הפוכה ומקבילה – יניקה מן השורש. יניקה מן השורש והנחת זרע משקפות שתי נקודות מבט על אותו הדבר עצמו. מנקודת המבט של דור האבות, הנחת הזרע מבססת דור חדש ומבטיחה המשך. מנקודת מבטו של דור ההמשך התנועה היא הפוכה: למצוא שורש, להתייחס אל האבות. שתי תנועות הפוכות אלה הן ביסודן אחת. הן מהוות ביטוי לתודעה של הפרט הבודד המבקש להיכלל בשרשרת של דורות ולא להיוותר לבדו.

לאדם שורשים וצאצאים במעגלים נוספים מלבד המעגל המשפחתי. מושגים מההקשר המשפחתי או הבוטני, כגון צאצאים או שורשים, משמשים בתרבות גם כמטפורות לזיקה רוחנית, למשל, להעמדת תלמידים.²⁷ אכן, בסוגייתנו ניתן למצוא ביטויים בולטים לעניין הזיקה הרוחנית. כאמור, ביחידה ו' אנו פוגשים את שמואל שלא עלה בידו להעמיד מנהיג מתאים אחריו, שאין לו המשך, ולעומתו יעקב שנתפס כחי דרך צאצאיו וממשיכיו. במקביל, קיים בסוגיה ביטוי לבגידה בשורשים. ביחידה ה' ישראל נאשמים בבגידה במקור חייהם, בהפניית עורף למי החיים שמהם הם שותים, לקב"ה.

עוד ברצוני להציע, כי המשאלה העמוקה להמשכיות ולזיקה מובעת באמצעות הסממן הצורני שעליו הצבענו במבוא כמאפיין שמאחד את הקובץ מבחינה פורמלית – בשלל ציטוטיו של רבי יצחק מתורת רבו רבי יוחנן. ציטוטים אלה מבטאים גם הם

26. מעניין שגם במימרה הפותחת את היחידה השביעית שלא נדונה בגוף המאמר – "אין מסיחין בשעת הסעודה שמא יקדים קנה לושט ויבוא לידי סכנה", משתקף חששו של רבי יצחק מביטוי שאינו במקומו.

27. השווה למשל למימרה של רבי עקיבא ביבמות סב ע"ב: "למד תורה בילדותו – ילמוד תורה בזקנותו, היו לו תלמידים בילדותו – יהיו לו תלמידים בזקנותו, שנא': 'בבקר זרע את זרעך' וגו' (קהלת י"א, ו)".

”מה זרעו בחיים אף הוא בחיים”

בדרכם את תנועת ההתקשרות אל תשתיות העבר. הביוגרפיה של רבי יצחק²⁸ – תלמיד רבי יוחנן שירד מארץ ישראל לבבל – מציגה את הציטוטים הללו כביטוי למאמציו לשתול את תורת רבו שהפכה לתורתו במרחב חדש. באמצעות הציטוטים מנציח רבי יצחק את תורת רבו, ובמקביל אף מבסס מקום לעצמו בנצח הדורות.

סיכום

קובץ הדרשות שנדון במאמר זה מאגד אל תוכו שבע יחידות בדיוק, הנראות במבט ראשון שונות זו מזו בתוכן ובסגנון. מבט נוסף מגלה שהקובץ משופע בסגולות ספרותיות: קשרים פנימיים – לשוניים ותוכניים – ההופכים אותו לבעל אופי מגובש ואחדותי יותר, רעיון רב משמעות המפותח ומובע בכלים ספרותיים שונים – רעיון הזרע, וכן מוטיב בולט הקושר אותו לכלל מסכת תענית – מוטיב המים.

מבט כללי על תוכן הקובץ מעלה, כי מצב החיים הבריא והמתוקן מזוהה עם הפיריון וברכת השפע, והברכה שורה בחיים בהימשכותם הטבעית. פעולת הזריעה המתוארת בסוגיה היא פעולה של הזנה הדדית. הזרע גדל כתוצאה מפעולתו של המאמין וזרע, אך זה האחרון זוכה וניזון ממנו בחזרה. הצאצאים נולדים ומתחנכים כתוצאה מהשקעתו של ההורה ש'שולח לחמו על פני המים', אך השקעה זו 'חוזרת אליו' כביכול כאשר הוא זוכה ובניו נושאים את שמו, את זיכרונו ואת מעשיו בחייהם, ובכך מוסיפים לו חיים וממשות אף לאחר מותו.

28. לפי י"נ אפשטיין (מבוא לנוסח המשנה, תל אביב תש"ס, עמ' 148), ההולך בעקבות רנ"ג רבינוביץ', סתם רבי יצחק הוא רבי יצחק בר יוסף, מתלמידיו של ר' יוחנן שירד לבבל ומסר שמועות רבות מרבו. כך נראה גם מדברי א' היימן ערך 'רבי יצחק בר יוסף', תולדות תנאים ואמוראים, ירושלים תשמ"ז, עמ' 793). מנגד, מרגליות (אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים, תל אביב תשס"א, עמ' 231) מזהה את רבי יצחק של הסוגיה כרבי יצחק נפחא, גם הוא מתלמידי ר' יוחנן שירד לבבל.